

Dr. sc. Nada TOMOVIĆ
Filozofski fakultet Nikšić
E-mail: nada.tomovic1@gmail.com

Pregledni naučni rad/Review scientific article

UDK/UDC: 94(497.16)"1455/1912" (091)

726:28-523(497.16 Polimlje)"1455/1912"

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.7.81>

DŽAMIJE U GORNJEM I SREDNJEM POLIMLJU PODIGNUTE U VRIJEME OSMANSKE VLASTI

Abstrakt: Cilj ovog rada je da prikaže kako i zašto je osmanska vlast na jednom geografski malom prostoru kao što je Gornje i Srednje Polimlje (u današnjoj Crnoj Gori) podigla toliko veliki broj džamija.

Džamije su na ovom prostoru građene od pada ovog područja pod osmansku vlast, polovinom 15. vijeka pa sve do kraja osmanske vladavine. Ovo područje bilo je od izuzetnog strateškog značaja za Osmanlije, posebno u 17. i 18. vijeku zbog toga u ovom periodu se i podiže veliki broj džamija oko kojih nastaju nova gradska naselja. Iako su to većinom bile džamije skromnih dimenzija bilo je i onih koje su lično podizali sultani.

Osmanlije su ovladale ovim prostorom 1455. i on je ostao u njihovom satavu sve do 1912. godine. Uskoro po padu pod osmansku vlas imamo podatke o gradnji prvih džamija. Prvo su to bile džamije u utvrđenjima za potrebe vojske a osnivanjem novih varoši grade se i džamije za potrebe ostalog stanovništva.

Gradnju džamija na ovom prostoru možemo pratiti sa promjenom etničke strukture stanovništva. Uspostavljanjem osmanske vlasti mijenja se etnička i vjerska struktura stanovništva. Ta pojava je zajednička za gradove u svim osmanskim balkanskim posjedima, pa i za one na području današnje Crne Gore. Ogromne su razlike u sastavu gradskog stanovništva u početku i na kraju osmanske vladavine. Etnička struktura trgova i gradova u vrijeme uspostavljanja osmanske vlasti odgovarala je strukturi stanovništva okolnih sela, pa i širih regija. Današnji prostor Srednjeg i Gornjeg Polimlja, prije dolaska Osmanlija naseljavalo je pravoslavno stanovništvo, što potvrđuju domaći i strani izvori. Dolaskom Turaka, u trgovima i gradovima sve češće se javljaju muslimani, da bi vremenom, na području Gornjeg i Srednjeg Polimlja prerasli u većinu stanovništva. U početku su to bili vojnici, činovnici, duhovna lica, zanatlije, trgovci i drugi, a kasnije, u sve većoj mjeri, domaći islamizirani elemenat. Proces širenja islama hrišćanskog življa počeo je uspostavljanjem osmanske vlasti. Intezivnije se odvio od 30-ih godina, a naročito u drugoj

polovini 16. vijeka. Masovno širenje islama u crnogorskim gradovima završena je do sredine 17. vijeka.

Mijenjanje vjerske strukture stanovništva Gornjeg i Srednjeg Polimlja nije se odvijao istim intezitetom i baš u isto vrijeme, što je zavisilo od niza faktora, pa su i rezultati bili različiti.

Bihor je još u vrijeme osvajanja 1455. godine dobio islamsku posadu, pa se od početka osmanske vlasti razvijao kao muslimansko naselje. Domaće stanovništvo u gradu i okolini bilo je takođe zahvaćeno širenjem islama.

Izgradnjom Gusinja i Plava kao vojnih uporišta i sjedišta osmanske administracije došlo je do krupnih promjena u strukturi tamnošnjeg stanovništva. U ta mjesta došli su muslimani, podignute su muslimanske kulturne i vjerske ustanove, a u vezi s tim počeo je i proces širenje islama domaćeg življa, koje je sve do kraja 16. vijeka u plavskoj nahiji bilo pravoslavno. Tim procesom, kao i iseljavanjem jednog dijela hrišćana, potpuno je, u toku 17. vijeka, izmijenjena vjerska struktura stanovništva ne samo u ta dva mjesta nego i u okolnim selima. Do povećanja muslimanskog stanovništva na području cijelog Polimlja posebno dolazi nakon Karlovačkog mira (1699) kada u ove krajeve dolazi brojno muslimansko stanovništvo sa teritorija koje više nijesu bile pod osmanskom vlašću. Osamdesetih godina 17. vijeka osmanska vlast uspjela je da uguši mnoge ustaničke pobune na ovom području što je uticalo da mnogo hrišćansko stanovništvo napusti ovaj kraj. Već polovinom 18. vijeka muslimansko stanovništvo je postalo dominantno u Gornjem i Srednjem Polimlju. Porast broja muslimanskog stanovništva, sam po sebi je nametao izgradnju vjerskih objekata, tj. džamija. Njihova izgradnja se intezivirala i pratila porast broja stanovnika islamske vjeroispovjesti.

Budući da su se ova područja nalazila na samim obodima Carstva, arhitektura je nastajala pod posebnim i specifičnim uticajima. Najveći broj izgrađenih džamija za vrijeme Osmanske vlasti na ovom prostoru su džamije sa četvorovodnim krovom i one su građene od drveta ili u kombinaciji drvo-opeka. Ovaj tip gradnje mora se povezati i sa geografskim specifičnostima kraja. Građene su i džamije sa kupolom ali je njih bilo malo. One su rađene od kamena, rjeđe od kamena i opeke.

Ovim radom pokušao se dati pregled izgradnje džamija u periodu osmanske vladavine u Gornjem i Srednjem Polimlju, arhitektonske karakteristike, ko su njihovi ktitori, ali i dati kritički osvrt koliko su ukorijenjena vjerska netrpeljivost, političke prilike i društveni nemar doprinijeli da ova mnoga kulturna blaga budu devastirana ili potpuno uništena.

Ključne riječi: Džamija, Osmanlije, Crna Gora, Polimlje, arhitektura.

MOSQUES IN THE UPPER AND MIDDLE POLIMLJE BUILT DURING THE OTTOMAN RULE

Abstrakt: *The aim of this paper is to show how and why the Ottoman Empire built so many mosques in a geographically small area of Upper and Middle Polimlje (today's Montenegro).*

In this area, mosques were built since the Ottoman occupation in the middle of 15th century to the end of Ottoman rule. This area was of exceptional strategic importance for the Ottomans, especially in the 17th and 18th century. Thus, a large number of mosques were built during this period and new urban settlements arose around them. Although those were mostly smaller mosques, some of them were built by the sultans.

The Ottomans ruled this area from 1455 to 1912. We have data on the construction of the first mosques shortly after the area fell under the Ottomans. In the beginning, the mosques were built in fortifications for the needs of the army. With the establishment of new towns, the mosques were built for the needs of the rest of the population.

We can follow the construction of mosques in this area through the change of the ethnic structure of the population. The establishment of Ottoman rule changed the ethnic and religious structure of the population. This is common for all towns in the Balkans under the Ottoman rule, including those in today's Montenegro. There are huge differences in the structure of the population at the beginning and end of the Ottoman rule. The ethnic structure of squares and towns at the time of the establishment of Ottoman rule corresponded to the structure of the population of the surrounding villages and even wider regions. Today's area of Middle and Upper Polimlje was inhabited by the Orthodox population before the arrival of Ottomans, which is confirmed by domestic and foreign sources. With the arrival of Ottoman Empire, Muslims appeared more and more often in squares and towns and in time they grew into the majority of the population in the area of Upper and Middle Polimlje. In the beginning, they were soldiers, officials, clergy, craftsmen, merchants and others, and later, increasingly, the local the spread of Islam element. The spread of Islam of the Christian population began with the establishment of Ottoman rule. It was more intensive since the 1530s and especially in the second half of the 16th century. Mass the spread of Islam in Montenegrin towns was completed by the middle of the 17th century.

Change of the religious structure of the population of Upper and Middle Polimlje did not take place with the same intensity and at the same time. That depended on a number of factors, so the results were different.

Bihor received an Islamic garrison at the time of its conquest in 1455, so it developed as a Muslim settlement from the beginning of Ottoman rule. The local population in and around the town was also affected by the spread of Islam.

The construction of Gusinje and Plav as military strongholds and the seat of the Ottoman administration led to major changes in the structure of local population. Muslims came to these places and then Muslim cultural and religious institutions were built. The spread of Islam of the local population began as well, which was Orthodox in the Plav nahiye until the end of the 16th century. This process, as well as the emigration of part of Christians, completely changed the religious structure of the population during the 17th century, not only in those two places but also in the surrounding villages. The increase of the Muslim population in the whole area of Polimlje came especially after the Treaty of Karlowitz (1699), when a large Muslim population came to these areas from the territories which were no longer under the Ottoman rule. In the 1680s, the Ottoman government managed to quell many uprisings in this area, which influenced many Christians to leave the area. By the middle of the 18th century, the Muslim population became dominant in Upper and Middle Polimlje. The increase of Muslim population imposed the construction of religious buildings, ie. mosques. The construction of mosques intensified and followed the growth of the population of the Islamic religion.

Since these areas were located on the edges of the Empire, the architecture there was under special and specific influences. The largest number of mosques built during the Ottoman rule in this area were mosques with a hipped roof, built of wood or a combination of wood and brick. This type of construction must be connected with the geographical specifics of the area. Mosques with domes were also built, but not often. They were made of stone or less often of stone and brick.

This paper attempts to give an overview of the construction of mosques during the Ottoman rule in Upper and Middle Polimlje, their architectural characteristics and who were their founders, but also to give a critical observation at how religious intolerance, political circumstances and social negligence contributed to the devastation or complete destruction of many of these cultural treasures.

Key words: *Mosques, Ottomans, Montenegro, Polimlje, architecture.*

Uvodne napomene

Oblast Polimlje nalazi se u Crnoj Gori. Geografski se dijeli na Gornje, Srednje i Donje Polimlje. Gornje Polimlje prostire se od Gusinja do Berana, Srednje Polimlje od Bijelog Polja do Prijepolja, a Donje Polimlje od Prijepolja do ušća Lima u Drinu. Oblast predstavlja geografsku cjelinu, koja obuhvata sliv

rijeke Lim na teritoriji današnje Crne Gore, Srbije i Bosne i Hercegovine.¹ Gornje Polimlje obuhvata sliv gornjeg toka rijeke Lim i planine koje ga okružuju: Bjelasicu i Visitor sa zapadne, Prokletije sa južne, Mokra Gora i Cmiljevica sa istočne strane. Srednje Polimlje obuhvata srednji dio doline Lima i planine koje ga okružuju: Bjelasica i Lisa sa lijeve strane, Ozren, Jadovnik i Zlatar sa desne strane. Kraške visoravni Bihor i Korita takođe pripadaju Srednjem Polimlju.²

Ova oblast do 1355. godine nalazila se u sastavu srpske srednjovjekovne države, kojom je tada upravljala dinastija Nemanjića. Rasulo koje je nastalo poslije smrti srpskog cara Dušana (1355), odrazilo se i na društveno političke prilike u Polimlju. Tada je Donje Polimlje zauzeo humski knez Vojislav Vojinović (1363), a potom njegov nasljednik Nikola Altomanović 1368. godine koji je posjede proširio skoro na čitav prostor Polimlja. Kada je on 1373. godine uklonjen sa istorijske pozornice, njegove teritorije podijelili su srpski knez Lazar i bosanski ban Tvrtko. Bosanskom banu pripali su Donje Polimlje i dio Srednjeg Polimlja, a knezu Lazaru pripala je dolina Uvca i župe Ljuboviđa, Lim, Budimlja i Plav. Bosanski ban Tvrtko 1377. godine proglasio se za kralja Srbije, Bosne i Primorja. Poslije pogibije kneza Lazara u Kosovskoj bici 1389. godine, srpski oblasni gospodar Vuk Branković je u razdoblju od 1389. do 1392. godine zauzeo župe: Lim, Ljuboviđu, Budimlju i Plav. Smrću kralja Tvrtka 1391. godine nastaju krupne promjene u Bosni. Vojvoda Vlatko Vuković uzeo je pod upravu Donje Polimlje i dio Srednjeg Polimlja. Samo nakon godinu dana upravljanja ovim područjem vojvoda Vuković umire, a njegove posjede nasljeđuje njegov sinovac Sandalj Hranić Kosača. Poslije propasti Vuka Brankovića 1396. godine, njegovim dijelom Polimlja (Gornje i dio Srednjeg) upravljao je knez Stefan Lazarević. Ovaj dio Polimlja ostao je u sastavu srpske srednjovjekovne države sve do pada pod osmansku vlast 1455. godine. Sandalj Hranić umire 1435. godine a nasljeđuje ga sinovac Stjepan Vukčić Kosača. On 1448. uzima titulu hercega a teritorije kojima je upravljao naziva jedinim imenom Hercegovina. Taj naziv sačuvan je do danas.³

Oblast Polimlja, zbog povoljne konfiguracije terena, u srednjem vijeku je bila prekrivena mrežom karavanskih puteva. Posebno su bile intenzivne veze sa Dubrovnikom. Ova oblast predstavljala je jednu od važnijih raskrsnica na Balkanskom poluostrvu, jer je povezivala središnje i istočne dijelove Balkana sa središnjim dijelovima jadranske obale i panonskim basenom. Na ovom prostoru postojali su utvrđeni gradovi i prije dolaska Osmanlija. Plav se u istorijskim izvorima pominje 1330. a Bihor 1450. godine.⁴

¹ Marijan Premović, Geografski položaj i prirodne odlike crnogorskog Polimlja, *Matica*, br. 70, ljeto, 2017, 421.

² *Isto*, 422-433.

³ Marijan Premović, Gordana Rovčanin, Srednjovjekovna utvrđenja u Polimlju u XIV i XV stoljeću, *ANNALES, series Historia et Sociologia*, 28, Koper 2018, 2, 356.

⁴ *Isto*, 356-358.

Osmanlije, napredujući na Balkanskom poluostrvu, u 15. vijeku stižu u krajeve današnje sjeveroistočne Crne Gore. Već 1411. godine pominje se prva osmanska carinarnica na Limu. Turci, međutim, potpuno ovladavaju ovim prostorom tek nakon osvajanja Bihora i Budimlje 1455. godine.⁵ Nedugo potom, ova oblast pripojena je Prizrenskom sandžaku. Jedno vrijeme gornjolimske oblasti od Bihora do Plavske oblasti, bile su u sastavu Skadarskog sandžaka, a već krajem osamdesetih godina 15. vijeka one su ponovo dio Prizrenskog sandžaka.⁶ U opširnom popisu Prizrenskog sandžaka iz 1571. godine u Bihorskoj nahiji pominje se 151 selo.⁷ Formiranjem Bosanskog ejaleta 1580. godine ovi krajevi ulaze u njegov sastav. Postojao je do novih administrativnih reformi u Osmanskom carstvu u XIX vijeku, a 1865. ustanovljen je Bosanski vilajet. Područje cijelog Polimlja bilo je sastavni dio tog vilajeta. Porta je 1877. godine izvršila reorganizaciju vilajeta u Evropi. Između ostalih, formiran je i Kosovski vilajet. Područje Polimlja pripalo je Kosovskom vilajetu i u njegovom sastavu ostalo sve do 1912. godine.⁸

Crna Gora je međunarodno priznanje nezavisnosti 1878. godine dobila na Berlinskom kongresu. Međutim, teritorije današnje sjeverne Crne Gore, ostale su pod osmanskom vlašću sve do 1912. godine.

Crnogorski vladari, posebno dok su njom vladale vladike, isticali su da oni ne priznaju osmansku vlast. Takve tvrdnje nijesu imale nikakvog osnova. Inače, kako bi knjaz Danilo (prvi svjetovni vladar) pokretao pitanje nezavisnosti 1858. godine pred velikma silama. Takve tvrdnje, iznosili su i mnogi istoričari.

Negiranje osmanske vlasti u Crnoj Gori nema nikakvog osnova. Još 1852. godine veliki vezir Fuad Mehmed-paša u knjizi „Država Karadag“ (Crna Gora) temeljno je opisao karakter osmanske vlasti u Crnoj Gori.⁹

Izgradnja džamija

U istoriografiji postoje tvrdnje da su Turci, malo doprinijeli islamskoj umjetnosti i da kvalitet djela koja su stvorena pod njihovim pokroviteljstvom

⁵ Mirjana Marinković, Jovana Šaljić, *Islamska epigrafika na području Gornjeg Polimlja, Mileševski zapisi*, br. 7, Muzej u Prijepolju, Prijepolje 2007, 247.

⁶ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore, od najstarijih vremena do 2003*, Centar za iseljenike Crne Gore, Podgorica 2006, 77-78.

⁷ *Turski (Osmanski) izvori za istoriju Crne Gore (1571-1697)*, knj. I, Tom II, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica 2018, 602-606; Original deftera čuva se u Osmanskom arhivu Vlade Republike Turske u Istanbulu, izdanje na bosanskom (srpskom) jeziku priredila je Tatjana Katić, *Opširni popis prizrenskog sandžaka iz 1571. godine*, Istorijski institut, Posebno izdanje, knj. 58, Beograd 2010, 25-26, 421-549.

⁸ Miloš Jagodić, *Srpsko-albanski odnosi u Kosovskom vilajetu (1878-1912)*, Zavod za udžbenike, Beograd 2009, 4-7.

⁹ Abidin Temizer, Karadağ'da Osmanlı Hâkimiyetine Dair Bir Layiha, *Almanah*, br. 50, Podgorica 2011, 164.

treba pripisati činjenici da su oni angažovali, persijske, jermenske i grčke majstore. Ali, vrlo svojstven karakter osmanskih osvajanja, naročito u oblasti arhitekture, opovrgava ovu tvrdnju.¹⁰

Bez obzira na to što su osmanski sultani bili veliki osvajači, oni su većim dijelom bili pokrovitelji umjetnosti, i pod njihovim okriljem ostvarena su veličanstvena arhitektonska djela.¹¹ To potvrđuju mnoge veličanstvene džamije širom Carstva, pa tako i na području Gornjeg i Srednjeg Polimlja, jednog, u teritorijalnom pogledu malog dijela Osmanskog carstva, imamo dvije džamije čiji su pokrovitelji bili sultani.

Uskoro nakon uspostavljanja osmanske vlasti na ovom prostoru susrijećemo prve džamije. O njima je sačuvano malo podataka. Većina njih je porušena. Pisanih izvora o njihovoj gradnji skoro i da nema. Samo je sačuvano pet tariha na postojećim džamijama. U osmanskin defterima pominju se samo neke od njih. To je jedan od razloga zašto su one postale predmet interesovanja istraživača tek u drugoj polovini 20. vijeka. Na osnovu naših saznanja ni Mešihat Islamske zajednice Crne Gore, ne posjeduje neke validne podatke. Sva saznanja baziraju se na kazivanjima imama. Naravno, u osmanskim arhivima moraju postojati neki podaci, s obzirom na činjenicu da je Osmansko carstvo vodilo veoma preciznu administraciju. O islamskoj kulturnoj baštini u Crnoj Gori počelo se pisati veoma kasno. Tako prve opise džamija daje nam Fejzulah Hadžibajrić u Glasniku Vrhovnog Islamskog Starješinstva iz 1963. godine. Kasnije se pisalo uglavnom o Husein pašinoj džamiji u Pljevljima, a prvu cjelovitu studiju o svim džamijama u Crnoj Gori objavio je Bajro Agović, 2001. godine. Razlozi su prevashodno trebaju tražiti u istorijskom i političkom kontekstu ali i nepoznavanju staroosmanskog (turskog) jezika. Uzevši u obzir da je Crna Gora samo šest godina poslije oslobođanja svih teritorija ispod osmanske vlasti ušla u sastav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i da je time izgubila svoju državnost, marginalizovana i u ekonomskom, političkom ali i u vjerskom pogledu. Prava muslimansko stanovništva bila su više nego ograničena, ono je trpjelo mnoge progone, zlostavljanja, a da ne govorimo da je moglo baštiniti i isticati svoj kulturni identitet. Poslije raspada Jugoslavije uslijedili su građanski ratovi. Muslimansko stanovništvo u Crnoj Gori ponovo biva na udaru od raznih ekstremnih političkih grupacija. Sve prethodno navedeno govori u prilog činjenici da su prilike sve do početka ovog vijeka u Crnoj Gori bile takve da je i kultura bila pod okriljem politike i isticanje svake posebnosti bilo je pogubno. Postojao je animozitet prema svemu što je osmansko nasljeđe. Tako su, nažalost, razmišljali i mnogi intelektualci, a Bošnjaci iz straha od progona ćutali. Period socijalizma, kao što je poznato, inače je kao ideologija odbacivao sve što je imalo veze sa ma kojom religijom, a posebno sa islamom. Prilike u Crnoj Gori su danas drugačije. Slobodno se

¹⁰ David Talbot Rice, *Islamska umjetnost* (prevela Ljiljana Vignjević-Stanić), Izdavački zavod „Jugoslavija“, Beograd 1986, 183.

¹¹ *Isto*, 184.

može pisati i piše se i o „tamnim mrljama“ iz naše prošlosti. O islamskoj kulturi pišu mnogi naučnici bez obzira na religijsku pripadnost. Pišu se doktorske disertacije vezane za Islamsku vjersku zajednicu i slično.

Džamije su bile situirane u utvrđenim gradovima i palankama koje su Turci osvojili ili nanovo podigli. Osnivači džamija bili su iz najrazličitijih društvenih slojeva. Po nalogu Sultana građena je džamija u Bihoru (Tvrđava) i Plavu. Sandžak-begovi, paše i veziri gradili su džamije u Bijelom Polju, Gusinju i Plavu. Mnoge džamije u Gornjem i Srednjem Polimlju gradili su begovi, bogati trgovci i zanatlije. Po manjim gradskim mahalama i selima izgrađivane su bratstveničke ili plemenske džamije a ponegdje i cjelokupnog muslimanskog stanovništva. Oni su svojim radom i prilozima podizali svoje džamije.

Prva džamija na teritoriji Crne Gore izgrađena je u Ulcinju, koju su podigli afrički Arapi u 14. vijeku. Ona je 1931. godine devastirana, ali je nedavno rekonstruisana u potpunosti.¹²

Imena graditelja većine džamija nijesu poznata. Gradili su ih domaći majstori, a samo najreprezentativnije džamije gradili su neimari, odnosno obrazovani arhitektae koji su dolazili izdaleka. Pored džamija izgrađivane su i medrese, ruždije i mektebi. U tim institucijama sticalo se vjersko obrazovanje.

U 16. vijeku, kada se osmanska vlast učvrstila na osvojenim područjima Crne Gore džamije se grade i u varošima i kasabama, a kada je dio domaćeg stanovništva primio islam, džamije se počinju graditi i po selima.¹³

Na početku 20. vijeka broj džamija se znatno smanjio. U jednom periodu bilo ih je 136, a prema podacima iz 1909. godine taj broj je pao na 36 džamija.¹⁴

Od mnogobrojnih džamija na geografski malom prostoru, Gornjeg i Srednjeg Polimlja, sačuvan je manji broj. Propale u bunama i ratovima, požarima, a neke napuštene kada je muslimansko stanovništvo napustilo oslobođene krajeve ili protjerano. Ali, ipak možemo konstatovati da su mnoge od njih sačuvane i da i danas predstavljaju izuzetno vrijedne spomenike islamskog nasljeđa na ovim prostorima. Zahvaljujući osmanskim izvorima, ili pak materijalnim ostacima, možemo sa velikom preciznošću znati koje džamije su pored očuvanih postojale u Gornjem i Srednjem Polimlju.

Na prostoru današnje Crne Gore građene su od druge polovine 15. vijeka do pred kraj osmanske vladavine. Neke od starijih džamija registrovane

¹² Sabina Pačariž, In Yearbook of Muslims in Europe, vol. 4, *The Netherlands Brill*. https://doi.org/10.1163/978900423449_032. (pristupljeno 15. XII 2021).

¹³ Bajro Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, Almanah, Podgorica, 2001, 60. (dalje: B. Agović, *Džamije u Crnoj Gori*).

¹⁴ Abidin Temizer, Aktivnost Osmanske države u izgradnji Plava i Gusinja, *Almanah*, br. 55-56, Podgorica, 2013, 458. (dalje: A. Temizer, *Aktivnost Osmanske države u izgradnji Plava i Gusinja*).

su i u osmanskim defterima.¹⁵ Većina džamija u Gornjem i Srednjem Polimlju podignuta je u 17. i 18. vijeku kada su Osmanlije osnovale nova gradska naselja na tom području. Uskoro nakon uspostavljanja osmanske vlasti u ovom kraju džamiju je dobio i grad Bihor. Njeni službenici popisani su zajedno s vojnicima bihorske tvrđave, u defteru iz 1530. godine.¹⁶

Za područje Polimlja, u arhitektonskom pogledu karakteristična je „osmanska škola“, koja se primjenjivala na islamskim vjerskim objektima i drugim spomenicima od polovine 15. vijeka i zadržava se na ovim prostorima do danas. Budući da se ovo područje nalazilo na samim obodima carstva, arhitektura je nastajala pod posebnim i specifičnim uticajima.¹⁷

U nizu mnogobrojnih i raznovrsnih objekata islamske arhitekture u Polimlju, svojom brojnošću se izdvajaju džamije, što je i razumljivo kada se ta arhitektura stvarala. Zapažaju se dva tipa džamija:

- Džamije sa kupolom (kubetom), koje izražavaju najveći domet islamske arhitekture. Građene su od kamena, rjeđe od kamena i opeke.
- Džamije sa četvorovodnim krovom koje su brojnije u odnosu na kupolne. U tlocrtnoj koncepciji imaju iste osnovne prostore kao i kupolne. Ulazni trijem i prostor za molitvu su povezani četvorovodnim krovom u jednu cjelinu.¹⁸ Fasade nijesu posebno ukrašavane. Unutrašnja dekoracija sastoji se iz geometrijskih ornamenata i kaligrafskih natpisa.¹⁹

Na prostoru Gornjeg Polimlja, različiti geografski i socijalno-ekonomski uticaji doveli su do nekih specifičnih i atipičnih rješenja lokalnih graditelja što će ove džamije obojiti posebnom lokalnom notom karakterističnom isključivo za ovo podneblje.²⁰ To su džamije od ćerpiča sa mnogo drveta i drvenim minaretima ili pak džamije brvnare kavih ima osim u Plavu i Gusinju i u sjevernoj Bosni. Džamija sa drvenim minaretom prihvaćena je u onom dijelu Crne Gore koji je gravitirao prema Sandžaku. Geografska izolovanost područja u kome se nalaze Plav, Gusinje i Rožaje omogućila je da se džamije sačuvaju u svom prvobitnom izgledu.²¹

¹⁵ *Istorija Crne Gore*, knj III, tom I, Redakcija za istoriju Crne Gore, Titograd, 1975, 93. (dalje: *Istorija Crne Gore, III*).

¹⁶ *Isto*, 593.

¹⁷ Milica Lukić, Osmanske džamije Donjeg Polimlja, *Mileševski zapisi*, br. 11, Zbornik radova sa međunarodnog skupa Donje Polimlje: istorija i tradicija održanog 11. decembra 2015, u Beogradu, Prijepolje 2016, 129-130.

¹⁸ Fatih Hadžić, *Džamije u južnom Sandžaku*, „Merak“, Novi Pazar 2012, 18.

¹⁹ B. Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, 60.

²⁰ Jovana Šaljić, Osmanske džamije kao deo islamske baštine Gornjeg Polimlja, *Mileševski zapisi*, br. 8, Muzej u Prijepolju, Prijepolje 2009, 110 (dalje: J. Šaljić, *Osmanske džamije kao deo osmanske baštine*).

²¹ Madžida Bećirbegović, *Džamije sa drvenom munarom u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo 1990, 10. (dalje: M. Bećirbegović, *Drvene džamije u Bosni i Hercegovini*).

Džamije su bile prvi i osnovni uslov da bi neko naselje, odnosno varoš dobilo status kasabe, odnosno šehera. Muslimani tog naselja morali su imati bar jednu džamiju. Drugi uslov je bio da već ima formirana jedna veća muslimanska mahala, pa su graditelji uz džamiju gradili i jednu ulicu, koja se najčešće nazivala po mjestu džamije, odnosno njenog graditelja. Treći uslov je bio da stanovništvo u novoizgrađenoj mahali ima status stalnog boravka i da ima svoj džemat. Četvrti uslov bio je da u mjestu ima stalni trg, odnosno čaršija. Zato su uz džamiju građene trgovačke i zanatske radnje. Naselje koje je ispunjavalo ove uslove dobijalo je sataus kasabe. O tome je izdavan carski berat. Izdavanje carskog berata bilo je od velikog značaja zbog toga što je proglašavanjem kasabe stanovništvo koje je živjelo u njoj bilo oslobođeno poreskih dažbina.²² Kod izgradnje osmanskih gradova veliku ulogu su imali vakufi. Značaj vakufa bio je dvostruk. Kao prvo, vakuf je sa stanovišta gradskog čovjeka, nosio svojstvo društvenog prestiža. U okviru vakufa bili su džamije, menze za siromašne, bolnice i slične ustanove. Vakufi su doprinijeli razvoju i širenju gradskih sredina. Pored ovoga vakufi su doprinijeli i ekonomskom napretku gradova.²³

Džamije u Gornjem Polimlju

Gusinje

Tvrđava Gusinje prvi put se pominje u istorijskim izvorima 1611. godine. U 18. vijeku imala je stalnu vojnu posadu, sa agama i kapetanom na čelu. Oko tvrđave se razvila varošica, zahvaljujući što se nalazila na povoljnom položaju kuda je prolazio karavanski put.²⁴ Gusinje, kao i Plav, izgradio je ondašnji valija Mustafa, čije je sjedište bilo u Banjoj Luci. Ovi gradovi su izgrađeni radi odbrane ovih krajeva od upada pobunjenih alabanskih plemena Keljmendi, koja su tada bila u stanju pobune. Ova dva mjesta bila su tada u sastavu Bosanskog vilajeta, što zaključujemo na osnovu činjenice da prema ondašnjim propisima nije bilo dozvoljeno da namjesnici jednog ejaleta grade gradove na područjima koja nijesu bila u njihovom sastavu.²⁵

Postojeće džamije u Gusinju

Početakom XX vijeka u Gusinju je bilo pet džamija. Džamije u Gusinju građene su od strane Sultana, vakufa i pojedinaca.²⁶

²² Mustafa Memić, *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*, Almanah, Podgorica 2003, 104 (dalje: M. Memić, *Bošnjaci (Muslimani)*).

²³ A. Temizer, *Uloga Osmanske države u razvoju Plava i Gusinja*, 456-456.

²⁴ *Istorija Crne Gore, knj III*, 521.

²⁵ M. Memić, *Muslimani (Bošnjaci) Crne Gore*, 99.

²⁶ A. Temizer, *Aktivnosot Osmanske države u izgradnji Plava i Gusinja*, 458.

Čekića džamija, izgrađena je 1687. godine. Jedna je od najstarijih na području Plava i Gusinja. Izgradilo ju je bratstvo Čekića, svojim sredstvima, koje se preko Zatrijepča, sjeverno od Podgorice, u Gusinje doselilo iz Hercegovine. Po njemu je dobila ime Čekića džamija.

Ova džamija izgrađena je u vrijeme trajanja Morejskog rata, kada su osmanske regularne snage bile angažovane na ratištima protiv Austrije i Mletačke republike, a Keljmendi, Kuči i druga plemena vodila borbe sa lokalnim snagama u Skadarskom sandžaku i kada su Keljmendi svojim upadima ugrožavali plavsko-gusinjski kraj. Gradnja ove džamije istovremeno ilustruje i odnos dijela stanovništva ovog kraja prema tim događajima.²⁷

Vezirova džamija, izgrađena je 1765. godine sredstvima skadarskog vezira Mahmut-paše Bušatlije. Način gradnje, kao ni izgled džamije nijesu mijenjani, osim što je molitveni dio izdužen čime je džamija dobila pravougaonu osnovu. Trem džamije je od drveta ukrašen umjetničkom rezbarijom u duborezu. Minaret je takođe drveni i, naravno, izdiže se iz krova džamije.²⁸ Renovirana je 1992. godine sredstvima Bošnjaka toga kraja koji žive i rade u Njemačkoj.²⁹

Nova džamija, izgrađena je 1899. godine. Nalazi se na u ulazu u Gusinje. Zidana je kamenom, a u više navrata je renovirana.³⁰ Nalazila se u mahali bratstva Radončića, pa se još naziva i Radončića džamija. Nova, renovirana džamija, međutim, nije zadržala izgled stare koja je, prema pričanju mještana, bila manjih dimenzija izgrađena od kamena sa drvenim krovom i minaretom.³¹ Obnovljena je 1996. godine i tada je pokrivena crijepom. Građena je od lomljenog kamena koji je vidljiv na fasadi. Nema ulaznog trijema, a u enterijeru i ima nešto rezbarije na mahfilu i minberu. Specifičan izgled džamiji daju prozori koji su u donjem i gornjem redu lučno završeni.³²

Osim pomenutih džamija u Gusinju, sačuvane su i tri džamije iz osmanskog perioda u okolnim selima. To su džamije u Gornjem i Donjem Vusanju i Martinićima, sve tri su karakterističnog lokalnog izgleda. Zidane od kamena, pokrivene daskom i sa drvenim minaretom.³³ U više navrata su sanirane, krovni pokrivač je zamijenjen opekam.³⁴

²⁷ B. Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, 377; Mustafa Memić, *Plav i Gusinje u prošlosti*, Veljko Vlahović, Beograd 1989, 92.

²⁸ J. Šaljić, *Osmanske džamije kao dio islamske baštine*, 113.

²⁹ M. Memić, *Muslimani (Bošnjaci) Crne Gore*, 107; V. Spasojević, *Božiji hramovi*, 229.

³⁰ B. Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, 378;

³¹ J. Šaljić, *Osmanske džamije*, 113.

³² M. Bećirbegović, *Drvene džamije u Bosni i Hercegovini*, 191.

³³ *Isto*, 113.

³⁴ B. Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, 379-381.

Srušene džamije

Džamija sultana Ahmeda I, podignuta je za vrijeme vladavine sultana Abdul Hamida (1603-1617). Godine 1746/7. džamija je izgorjela³⁵.

Dul-begova, izgrađena je 1833. godine. Sredstava za podizanje džamije dao je Đul-beg Šabanagić, po kome je i dobila ime.

Tradicija kaže da se ova porodica doselila iz okoline Skadra. Nosili su naziv „Kurdi“, pa se pretpostavlja da su bili porijeklom iz Azije, a da su dolaskom na prostor Plava i Gusinja prihvatili bošnjački jezik i oformirali se kao Bošnjaci. Bili su u bliskim odnosima sa skadrskom porodicom Bušatlija. Iz ove porodice bili su kasnije kapetani gusinjske kapetanije: Kurd-Ali-beg, Mehmed-paša, Đul-beg Šabanagić, njegov sin Hasan i Ali-beg, odnosno od 1880. godine Ali-paša Gusinjac, sa kojim se ova loza gasi.³⁶

Ali-begova džamija (Pašina), izgradio je Ali-beg Šabanagić, kasnije poznat kao Ali-paša Gusinjac 1852. godine. Izgorjela je 1898. godine.³⁷

Imala je dosta prostrani harem (dvorište) u kome se nalazilo groblje. Džamija je izgorjela 1896. godine. Pošto Ali-paša nije bio živ, i nije imao muškog potomstva, njegovo imanje pripalo je njegovom zetu Mahmutbegoviću iz Peći. Gusinjani su ga molili da im obnovi džamiju, ali on nije htio, pa su oni sagradili Novu Džamiju u blizini ove. Ta se džamija danas zove Nova džamija, a neki je zovu i Radončića jer je u njenoj blizini živjelo brojno bratstvo Radončića. Kako džamija više nije obnavljana, od nje je ostao samo harem.³⁸

Džamija u Ćosovićima, podignuta je na zemljištu koje je 1867. poklonio ugledni mještatin, tada kmet sela, Suljo Hajdar Ćosaj. Rađena je dobrovoljnim priložima mještana. Rađena je poluobrađenim kamenom, a bila je pokrivena drvetom. Imala je mali drveni minaret. Džamija je bila malih dimenzija. Ona je postojala sve do 1962. godine, kada joj se srušio krov od velikog snijega. Danas se vide samo zidine te džamije.³⁹

Plav

Grad Plav Osmanlije su izgradile 1619. godine na mjestu gdje se ukrštao karavanski put od Kotora za Metohiju s putem koji je dolinom Lima, a zatim preko Prokletija, vodio za Skadar. Prije toga, Plav nije postojao kao naselje, već samo kao nahija od 12 sela. Kao naselje razvilo se iz sela Ribare, koje je, prema defteru iz 1582. godine imalo 90 kuća.⁴⁰

³⁵ Isto, 373.

³⁶ Isto, 373-374.

³⁷ A. Temizer, *Aktivnosti Osmanske države u izgradnji Plava i Gusinja*, 459.

³⁸ Isto, 374.

³⁹ Isto, 375.

⁴⁰ *Istorija Crne Gore*, III, 521.

Prvi podatak o prisustvu Osmanlija na prostoru Plava i Gusinja zabilježen je 1455. godine.⁴¹ Najveći dio populacije u ovoj oblasti, sve do prve polovine 17. vijeka činili su hrišćani. Prema prvom popisu stanovništva Skadarskog sandžaka, koji je osmanska vlast izvršila 1485. godine, hrišćansko stanovništvo činilo je 97 % populacije, među kojima nije bilo onih koji su prešli u islam, dok je sto godina kasnije, 1585. godine, evidentirano desetak muslimanskih porodica. Tada su još većina spahija bili hrišćani, pa nije postojala potreba za podizanjem većeg broja džamija. Tako je bilo sve do druge polovine 17. i prve polovine 18. vijeka, tj. do dvije velike seobe Srba, kada se u ove krajeve naselilo stanovništvo sa područja crnogorskih brda i sjeverne Albanije i kada je zabilježeno masovno prelaženje u islam stanovništva ovog kraja. Tako se demografska slika znatno izmijenila. Kako su Plav i Gusinje i sami formirani u 17. vijeku kao gradska naselja, masovnija izgradnja islamskih vjerskih objekata počinje u ovom periodu.⁴² U plavsko-gusinjskom kraju bilo je 16 džamija: 5 u Gusinju, 4 u Plavu i 7 u okolnim selima.⁴³

Postojeće džamije

Stara džamija u Plavu (Carska) ili kako je još zovu Carska, izgrađena je 1471. godine. Ona je najstarija džamija na ovom području što se može

zaključiti iz njenog naziva. Arhitektonski je veoma specifična. Jedan dio izgrađen je od drveta a drugi dio od pritesanog kamena, veličine 8 x 14 m.⁴⁴

Džamija ima prizemlje i sprat i minaret od drveta visok 10 m. Krov je četvorovodni.

Obnavljan je više puta: 1887, 1970. i 1986. godine.

Stavljena je pod zaštitu države kao kulturno-istorijski spomenik.

Brojni podaci ukazuju da ova džamija više od vijek ipa nije služila lokalnom stanovništvu, već potrebama vojnika i nosilaca osmanske vlasti koji

Prilog 1. *Stara Carska džamija u Plavu.*

⁴¹ B. Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, 365.

⁴² J. Šaljić, *Osmanske džamije kao dio osmanske baštine*, 111-112.

⁴³ M. Memić, *Muslimani (Bošnjaci) Crne Gore*, 107.

⁴⁴ M. Bećirbegović, *Džamije sa drvenim munarom u Bosni i Hercegovini*, 190.

su skoro dva vijeka činili jedine muslimanske stanovnike ovih krajeva. Najvjerojatnije je bila izgrađena kao džamija za potrebe vojske.⁴⁵

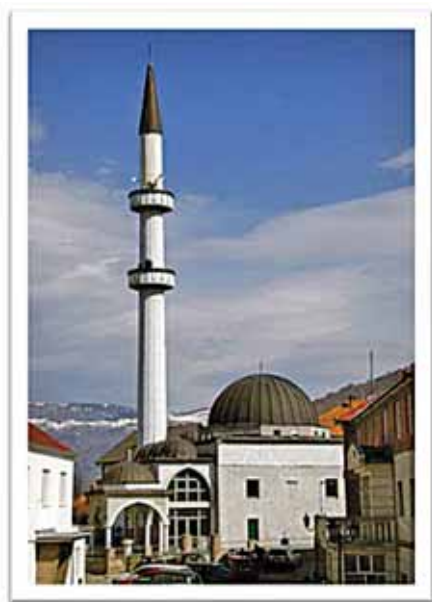
Prilog 2. Natpis iznad ulaznih vrata Stare Carske džamije u Plavu.

Redžepagića džamija. Redžepagića džamiju u Plavu podigla je ćerka Redžep-age, Fatima, koja je bila supruga Mahmut-paše Bušatlije, u znak zahvalnosti svom rodnom kraju. Džamija je podignuta 1774. godine.⁴⁶ Obnavljana je više puta: 1871, 1963, 1974. i 1993. godine. Danas je u izuzetno dobrom stanju. Minaret ove džamije visok je 14 m.

⁴⁵ J. Šaljić, *Osmanske džamije kao dio islamske baštine*, 111.

⁴⁶ A. Temizer, *Aktivnost Osmanske države u izgradnji Plava i Gusinja*, 458.

Carska džamija. Carska džamija (Sultanija) podignuta je 1907. godine sredstvima sultana Abdul Hamida II.⁴⁷ Sultan je ovu džamiju podigao u znak zahvalnosti građanima Plava za učešće u bici na Novšiću.⁴⁸ Bila je to najmonumentalnija džamija u ovoj oblasti. Ona je posljednja džamija koju su

Prilog 3. Današnji izgled Carske (Sultana Abdul Hamida II) džamije u Plavu.

Osmanlije izgradile u plavsko-gusinjskoj oblasti⁴⁹. Zidana je skoro deset godina od veoma čvrstog materijala. Ova džamija jedinstvena je po svojoj gradnji. Zidana je od klesanog kamena koji je vezivan žlijebom. Kamen je žlijebom bio vezan sa olovom tako da se ovaj objekat činio salivenim. Od istog materijala i na istom principu bio je sagrađen i minaret, kao i kube džamije. Pretpostavlja se da je sa malterom miješana smjesa od jaja, što je objektu davalo veliku čvrstinu. Zidove džamije, kako unutrašnje, tako i vanjske, krasili su uklesani ajeti na arapskom jeziku, kao i jedinstvene arabeske. Godine 1927. minaret je srušen, a džamija je pretvorena u školu. Služila je kao škola sve do 1959. godine, kada je pretvorena u zatvor. Tada su svi

natpisi sa zidova džamije, koji su bili na arapskom jeziku uklonjeni. Vraćena je u posjed Islamske vjerske zajednice 1991. godine kada je i počela njena rekonstrukcija.⁵⁰

⁴⁷ Andrija Jovičević, *Plavsko –gusinjska oblast; Polimlje, Velika, Šekular*, Beograd 1921, 471.

⁴⁸ Bitka na Novšiću bila je bitka između crnogorske i osmanske vojske 1878. Godine, a do nje je došlo što je stanovništvo plavsko-gusinjske oblasti koje je većinski bilo muslimanske vjeroispovijesti odbilo da uđe u sastav Crne Gore. Naime, odlukom Berlinskog kongresa (1878) Plav i Gusinje su pripali Crnoj Gori. Crna Gora je zbog toga ušla u ratni sukob s Osmanskim carstvom. Velike sile morale su pristupiti reviziji odluke Berlinskog kongresa po pitanju Plava i Gusinja. Umjesto Plava i Gusinja, Crnoj Gori dodijeljen je Ulcinj 1880. godine. Plav i Gusinje ostaće u satavu osmanske vlasti do 1912. godine.

⁴⁹ J. Šaljić, *Osmanske džamije kao dio osmanske baštine*, 113.

⁵⁰ B. Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, 372.

Šabovića džamija. Džamiju je kao vakuf izgradio jedan od uglednijih plavskih trgovaca, Haso Ferović, 1880. godine.⁵¹ Izgrađena je od kamena a minaret od drveta. Spada u tip džamija sa četvorovodnim krovom. Dobila je naziv Šabovića, zato što je najveći dio imama u njoj bio iz ove porodice.⁵²

Prilog 4. *Tarih iznad ulaznih vrata Šabovića džamije.*

Srušene džamije

Na području Plava postojale su:

Džamija u Novšićima. Oko 1830. godine u Novšićima je sagrađena džamija. Izgorjela je u vrijeme balkanskih ratova 1912. godine. Mještani su je obnovili 1939. ali je ponovo srušena 1941. godine. Poslije rušenja džamije muslimanske porodice iz ovog sela iselile su se uglavnom u Makedoniju i Metohiju.

Džamija Turija, nalazila se pored pogranične karaule u Novšićima. Bila je to manja džamija za potrebe vojske.

Nizamska džamija, nalazila se u podnožju Visitora. Mjesto gdje se nalazila i sada se naziva „Džamija“. Služila je za potrebe vojske u pograničnim karaulama.⁵³

⁵¹ A. Temizer, *Aktivnost Osmanske države u izgradnji Plava i Gusinja*, 458.

⁵² B. Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, 370; Fatih Hodžić, *Džamije u Sandžaku*, Avlija, Rožaje 2014, 267.

⁵³ B. Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, 366,

Džamije u Srednjem Polimlju

Srednje Polimlje kao što je već navedeno obuhvata područje od Berana do Prijepolja, tj. do crnogorsko-srbijanske granice. Jedino veće gradsko naselje u ovom području u osmanskome periodu bilo je Berane.

Berane

Ovaj kraj pao je pod osmansku vlast polovinom 15 vijeka. Tada su pod osmansku upravu pali i Bijelo Polje, Bihor i Župa Budimlja, koja je postala carski has. Na mjestu današnjeg gradskog naselja, nije bilo ni jedne kuće. Teren je služio za ispašu stoke. Berane je dobilo ime po jednom hanu (turski *bir-han*, kasnije Berane) oko kojeg su se kasnije formirale naselje.⁵⁴

Berane su osnovali Turci 1862. godine kao vojno utvrđenje sa namjerom da izraste u privredno i političko sjedište šire okoline. Naselje je u početku imale karakter vojnog logora, a od 1879. godine, kada je utvrđena granica između Crne Gore i Osmanskog carstva, Berane je i dalje ostalo pod osmanskome vlašću, grad se brže razvijao i u njega su se doseljavali muhadžiri iz Podgorice, Nikšića i Kolašina i hrišćani zanatlije iz Prizrena, Peći, Bijelog Polja i Gusinja. Naselje su ubrzano počelo razvijati u varošicu sa šedrvanom u centru u kojemu su bili: čaršija, dućani i kovačke radnje, a oko su se počele razvijati mahale (Gornja, Donja i Hareme) za stalno stanovanje. Berane su bile pod osmanskome vlašću do 1912. godine.⁵⁵

Očuvane džamije

Džamija u Petnjici. Napuštajući izvorište Lima i idući dalje njegovim tokom, broj autentičnih sačuvanih džamija iz osmanskog perioda se smanjuje srazmjerno broju muslimanske populacije, duž čitavog toka rijeke, sve do današnje granice sa Srbijom. Imaju sačuvane samo dvije takve džamije, iako postoji veći broj novih džamija podignutih na temeljima starih. Jedna takva, autentično očuvana je džamija u Petnjici.⁵⁶ Nema pouzdanih podataka kada je podignuta iako u džamiji postoji sačuvan tarih u kamenoj ploči napisan starosmanskim jezikom koji u prevodu glasi: *U njegovo ime, Nema Boga osim Alaha, Muhamed je Alahov Poslanik. Maša'allah, iz sela Trpezi, Cikotić Husejin, mutevlija Husejin sin mula Bejta-age i drugi Radmančanin Tahir sin Abdurahmanov i (jedan), od hercegovačkih muhadžira (iseljenika) majstor Ajdin, nastanjen u Beranama sagradiše časnu džamiju, od prvog dana*

⁵⁴ Isto, 337.

⁵⁵ Radovan Bakić, *Demografski razvitak sjeverne Crne Gore*, UNIREKS Nikšić, Podgorica, 1994, 34.

⁵⁶ J. Šaljić, *Osmanske džamije kao dio osmanske baštine*, 114.

*hazirana-juna, do dana tešrin-i evvela (oktobra)1321. godina.*⁵⁷ (godina je po Hidžri, a to je po gregorijanskom kalendaru 1905; prim. N. T). Do 1903. godine, bila je to mala seoska džamija, sa masivnim kamenim zidom, drvenim krovom i minaretom. Kako se ovaj kraj sve više naseljavao, time se ukazala potreba da se džamija proširi.⁵⁸Džamija je tada proširena i dozidan je još jedan sprat. Zidana je poluobrađenim kamenom, minaret je od istog materijala u nižem sloju, a u višem od drveta i naslanja se na desni zid džamije što je, najvjerojatnije i promijenjeno pri obnovi. Sa svojih 35 prozora i sačuvana četiri originalna drvena stuba sa duborezom, postavljenim na držačima od kamene plastike na koje se naslanjaju spratovi, predstavlja jednu od najljepših i najspecifičnijih džamija ovoga kraja. Tokom svog postojanja služila je i kao mekteb, ali i vijećnica, što pokazuje višenamjensku ulogu islamskih bogomolja u cjelini.⁵⁹ U drugoj polovini dvadesetog vijeka vršene su, nekoliko puta, sanacije ove džamije.⁶⁰

Tekst natpisa na izvornom jeziku i pismu:

به
 لاله الآله محمد ر
 سول الله ما شاء الله
 ترپازی قریسی چیقوتیک
 متوللی⁶¹ حسین بن منلا بیطو اغا و دیگر
 رادمانچه لی طاهر بن عبد الرحمن⁶²
 وهرسک مهاجرلرندن
 برانه ده ساکن اوستا آیدن
 بناء جامع شریف خزیران برنجی و
 ایام تشرین اول سنه ۱۳۲۱

Transkripcija teksta:

*Bihî, Lâ ilâhe illallâh Muhammedun Re-
 sûlullâh Maşâ'allâh
 Trpezi karyesi Çikotiç
 mütevellî Hüseyin bin munla Beyto Ağa ve diğeri
 Radmançeli Tâhir bin 'Abdurrahmân
 ve Hersek muhâcirlerinden
 Berane'de sâkin usta Aydın
 Binâ-i câmi '-i şerîf (Hazîrân birinci gün
 Eyyâm-ı) Teşrîn-i evvel, sene 1321.*

⁵⁷ Sead Ibrić, Osmanski natpis na džamiji u Petnjici, *Glasnik Bihora*, br. 2. JU Centar za kulturu, Petnjica 2017, 104. (dalje: S. Ibrić, *Osmanski natpis na džamiji u Petnjici*).

⁵⁸ *Berane, opšta monografija*, Opština Berane, Berane, 2012, 522. (dalje: *Berane*).

⁵⁹ J. Šaljić, *Osmanske džamije kao dio osmanske baštine*, 114-115.

⁶⁰ *Berane*, 522.

⁶¹ Jedan *lâm* (slovo "l") je višak, ispravno je متولي.

⁶² Nedostaje je jedan *elif* (slovo), ispravno je عبدالرحمن.

Srušene džamije

Džamija u Beranama, nalazila se u centru grada. Izgrađena je 1883. godine. Džamija je imala dimenzije 15x13 metara. Pored nje postojala je i vakufska kuća i dvije radnje. Srušena je 1949. godine.

Džamija u Haremima, podignuta je 1903. godine. Imala je prizemlje i sprat. Porušena je 1947. godine.

Bijelo Polje

Osmanlije su kraj oko današnjeg Bijelog Polja zaposjeli 1396. godine, pod zapovjedništvom Krajišnika Isa-bega Isakovića, a potpun pad ovih krajeva desio se 1455. godine. Turci su slovensko ime Bijelo Polje preveli na svoj jezik i nazvali ga Akova. Ovo ime će se zadržati za sve vrijeme osmanske uprave. Akova se prvi put pominje 28. juna 1583. godine, ali ne kao gradsko naselje nego kao karavanska stanica.⁶³ Dubrovački trgovci opisuju Bijelo Polje 1853. godine kao varošicu sa 3000 „duša turskih i hristjanskih“, a francuski konzul u Skadru prvi je izvršio popis Bijelog Polja 1863. godine. Tada je Bijelo Polje imalo 500 kuća i 30 dućana.⁶⁴ Tokom 17. vijeka ovo naselje razvilo se u glavni trgovački centar Bihora, a u 18. vijeku javlja se kao palanka, kasaba i varoš. Ono se razvija i kao sjedište vlasti i sudstva i, na karaju, kao vojno uporište. Osmanski dokumenti iz 1707. i 1717. i kasnijih godina govore već o tvrđavi Akova, njenoj posadi i starješinskom kadru. Godine 1707. kao vojni zapovjednik u Bijelom Polju se javlja kapetan Sulejman-aga. Dokumenti s karaja 18. vijeka govore o bjelopljskom kadiji.⁶⁵ Nakon reorganizacije osmanske države 1865. godine formiran je vilajet Bosna. A u okviru njega sandžak Novi Pazar, u okviru koga je bila i kaza Bijelo Polje. Zadnjih decenija 19. vijeka, Bijelo Polje postaje opština, sa svojim vijećem koje su činili age i begovi, a zvalo se „Medžlis“ Bjelopoljski kraj u to vrijeme pripadao je Kosovskom vilajetu sa sjedištem u Skoplju. Kaza Bijelo Polje imala je u svom sastavu 59 sela sa 18.026 stanovnika. Od toga tri četvrtine stanovništva bili su muslimani.⁶⁶

Prostor današnjeg Bijelog Polja činili su Bihor, Limski Nikšići, nahija Vraneš (Ljuboviđa) dio Komarna i Nikolj Pazar. Razvoj Akova ne može se odvojiti od razvoja Nikolj Pazara i Bihora koji su bili integralni dio ove varoši, a koji su igrali značajnu ulogu u istoriji ovog kraja.⁶⁷

Nicolj Pazar se razvio zahvaljujući pogodnosti svog položaja i razvoju trgovine. Krajem 16. vijeka se, međutim, u blizini ovog trga počinje razvijati

⁶³ B. Agović, *Dažamije u Crnoj Gori*, 293.

⁶⁴ Batrić-Bačo Rakočević, *Staro Bijelo Polje*, fotomonografija, Skupština opštine Bijelo Polje, Bijelo Polje, 1990, 20. (dalje: B. Bačo Rakočević, *Staro Bijelo Polje*).

⁶⁵ *Istorija Crne Gore*, III, 519.

⁶⁶ B. Bačo Rakočević, *Staro Bijelo Polje*, 20.

⁶⁷ B. Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, 294.

Bijelo Polje, koje postepeno preuzima privrednu funkciju Nikolj Pazara. Ovaj trg se vremenom uklopio i izgubio u novom naselju, pa se Bijelo Polje zapravo može smatrati produžetkom Nikolj Pazara.⁶⁸

Grad Bihor se prvi put pominje 1450. godine, kada su neki dubrovački trgovci ostavljali u njemu robu.⁶⁹ Grad je pao pod osmansku vlast 1455. godine. Područje Bihora je jedno vrijeme pripadalo Hercegovačkom sandžaku.⁷⁰ Od 1458. godine, kaza Bihor, koja se tada sastojala od nahija: Komnin, Komaran, Plav i Zla Rijeka, bila je u sastavu Skadarskog sandžaka.⁷¹ Bihorska kaza 1488/89 našla se u sastavu Sandžaka Prizren,⁷² a početkom 16. vijeka podređena je Skadru.⁷³ Formiranjem Bosanskog pašaluka 1580. Bihor ulazi u sastav istog. To nam svjedoči defter iz 1585. godine za kazu Trgovište,⁷⁴ Polovinom 16. vijeka tvrđava Bihor prerasta u kasabu. Krajem 16. vijeka privredni značaj Bihora počeo je opadati. Trgovinu od njega preuzeo je Nikolj Pazar, a zatim Akovo koje je bilo na prometnijem mjestu nego Bihor.

Jačanjem Akova prestaje svaki značaj starijih gradova Nikolj Pazara i Bihora. Od grada Bihora ostali su samo tragovi.⁷⁵ Etnička struktura stanovništva znatno se mijenja u ovom kraju poslije 1690. godine. Sve do tada većinsko je bilo stanovništvo pravoslavne vjeroispovijesti. Austrijsko-osmanski ratovi prouzrokovali su brojne migracije što je imalo za posljedicu da postepeno muslimansko stanovništvo postane većinsko.⁷⁶ Prema podacima iz Salname (Godišnjaka) za Kosovski vilajet za 1900. godinu, na teritoriji sreza Akova ima 13 džamija.⁷⁷

⁶⁸ *Istorija Crne Gore, III*, 519.

⁶⁹ Gordana Tomović, Slavoljub Pušica, Srednovjekovne putne stanice i konačišta u Polimlju, *Mileševski zapisi*, br. 8, Muzej u Prijepolje, Prijepolje 2009, 78.

⁷⁰ *Krajište Isa–bega Ishakovića, Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*. Original deftera nalazi se u Osmanskom arhivu Vlade Republike Turske u Istanbulu pod signaturom *Maliye defteri № 544*. Popis je priredio i objavio Hazim Šabanović, *Krajište Isa–bega Ishakovića. Zbirni katasarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1964, 13, 58-59. Prevod deftera objavljen je i u: *Turski (Osmanski) izvori za istoriju Crne Gore*, priredio Šerbo Rastoder, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica 2018, 41-44. (dalje: *Turski (Osmanski) izvori*).

⁷¹ Božidar Vukčević, *Izvodi iz defteraa Sakadarskog sandžaka iz 1485. i 1497*, Defteri i Registimit tesanvarut te Shkoders i vitit 1485, I, Tirane 1974, autor Selami Pulaha, montenet.org/2001/defteri-html (pristupljeno, 24. X 2019).

⁷² *Opširni popis prizrenskog sandžaka iz 1571. godine*, priredila Tatjana Katić, Istorijski institut, Posebno izdanje, knj. 58, Beograd 2010, 25-26, 421-549, objavljeno i u: *Turski (Osmanski) izvori*, 599-731; Original deftera čuva se u Osmanskom arhivu Vlade Republike Turske u Istanbulu.

⁷³ B. Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, 294.

⁷⁴ Defter za ovčarinu i torovinu od aprila za kazu Oblasti Trgovište kao obavezu koja pripada kazi Trgovište, objavio i priredio Hazim Hadžibegić, *Istorijski Zapisi*, god. XXII, knj. XXVI, sv. 4, Titograd 1969, 585-617, objavljeno i u: *Turski (Osmanski) izvori za istoriju Crne Gore*, 871-890.

⁷⁵ B. Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, 294-295.

⁷⁶ Milisav Lutovac, *Bihor i Korita, antropogeografska istraživanja*, Naučno delo, Beograd 1967, 15-16. (dalje: M. Lutovac, *Bihor i Korita*).

⁷⁷ S. Ibrić, *Osmanski natpis na džamiji u Petnjici*, 99.

Srušene džamije u Bijelom Polju i okolini

Džamija u starom gradu Bihoru. Odmah po zauzimanju utvrđenog grada Bihora 1455. godine, Turci su u njega postavili svoju posadu. Za potrebe vojske, a kasnije i okolnog stanovništva koje je primilo islam u tvrđavi je sagrađena džamija na ime sultana Mehmeda El-Fatiha. Njeni službenici tretirani su kao članovi posade, tj. uživali su timare, jer džamija, bar u početku nije imala svoga vakufa.

Godine 1530, posadu grada (tvrđave) činili su, pored dizdara, ćehaje, tobdžije i imama mjesne džamije 21 musthafiz. Tridesetak godina kasnije posada je imala 226 ljudi. U vremenu od 1544. do 1561. u čitavom prizrenskom sandžaku postojale su samo dvije tvrđave: Prizren i Bihor.⁷⁸ Da je Bihor imao značajnu ulogu u Prizrenskom sandžaku kao utvrđeni grad svjedoči nam jedan osmanski izvor iz 1560. godine. Naime, sandžak-beg Dukađina uputio je žalbu Porti na neprimjerno ponašanje dizdara bihorske tvrđeve jer on zlostavlja stanovništvo i carske dokumente naziva falsifikatima. Porta je brzo reagovala i ispitala ovaj slučaj. Pomenuti dizdar uhvaćen je u Carigradu.⁷⁹ Privredni značaj Bihora počeo je opadati sredinom 16. vijeka.

Kada je osmanska posada napustila Bihor, tvrđava i džamija su počeli propadati. Danas se i ne prepoznaje gdje je bila džamija.⁸⁰

Hajdar-pašina džamija u Radulićima je predstavljala već u vrijeme svoje izgradnje bila je izuzetna po svojoj monumentalnosti i cjelokupnim izgledom netipična za seoske džamije. Vjerovatno, njena monumentalnost proističe iz činjenice da je bila porodična džamija Hajdar-paše. On je u blizini podigao i svoj saraj, harem i turbe, nakon što je sultanovim beratom 1689. godine dobio namještenje i sa porodicom i 1.600 pješaka stigao iz Andolije u Bihor.⁸¹ Smatra se da je džamiju počeo da gradi oko 1710. godine. Danas je ova džamija u ruševinama. Mihrab džamije je sačuvan, kao i luk iznad njega, koji se proteže cijelom dužinom od istočnog do zapadnog zida. Kameni pod u potpunosti je sačuvan, sa ulegnućima najvjerovatnije nastalim usled pada gornjeg dijela minereta. Na osnovu sadašnjeg izgleda može se zaključiti da je bila potkupalna. Iza istočnog zida nalaze se temelji mauzoleja, turbeta sa nekoliko polomljenih nadgrobničkih nišana, što vjerovatno predstavlja Hajdar-pašino porodično turbe. Džamiju su 1943. godine zaplilili četnički odredi, a

⁷⁸ B. Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, 297.

⁷⁹ Muhimme defteri, *Dokumenti o našim krajevima*, priredio mr. Ešref Kovačević, Monumenta Turcica, *Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia, serija III, Muhimme defteri, knj. I, sv. I*, Orjentalni institut Sarajevo, Sarajevo 1985, 41; *Turški(Osmanski) izvori za istoriju Crne Gore*, 452.

⁸⁰ B. Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, 297.

⁸¹ Dragana Kujović, *Tragovima orjentalno kulturnog nasleđa u Crnoj Gori*, montenegrina.net/pages1/istorija/dokumenti(pristupljeno, 25. X 2019); J. Šaljić, *Osmanske džamije kao deo islamske baštine*, 116; B. Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, 298.

srušila je konačno italijanska vojska. Do danas nije obnavljana. Iako porušena i danas samo u ostacima, vidi se da je činila izuzetan arhitektonski kompleks.⁸²

Džamija Fethija, izgrađena je posljednje decenije 17. vijeka kada je u vrijeme pobuna i hajdukovanja spaljena crkva sv. Petra i Pavla.⁸³ U tu svrhu služila je do 1912. godine. Vraćena je u crkvu 1923. godine.⁸⁴

Džamija u Bioči. Seolo Bioča zauzimalo je povoljan geografski položaj jer se nalazilo na ušću rijeke Lješnice u Lim ispod Gradine na kojoj su ostaci starog grada Bihora. Povoljan geografski položaj uslovio je da u Bioči nastane karavnska stanica koja je na neki način predstavljala podgrađe grada Bihora, odakle se iz doline Lima odvaja put koji vodi uz Lješnicu u Gornji Bihor, i dalje preko prevoja Turjaka u dolinu Ibra.⁸⁵ Zahvaljujući tome naselje se brzo razvijalo, pa su u njemu podignuti: karavan-saraj s dvorištem, han za prenoćište putnika i blizu njega džamija čiji su ostaci i sada vidljivi. Ona je predstavljala duhovno sjedište džemata koji su sačinjavali šest naselja: Bioča, Podgrađe, Gojevići, Poda, Lađevac i Žurena.

Kada su podignuti ovi objekti u Bioči nije još utvrđeno. Pretpostavlja se, da je to bilo krajem 16. i početkom 17. vijeka.

Selo je spaljeno u Prvom balkanskom ratu 1912. godine i tada je izgorjela i džamija. Uz džamiju je postojao i mekteb.⁸⁶

Hadžidanuša-Čaršijska džamija, izgrađena je krajem 18. vijeka. Bila je to njljepša džamija u Bijelom Polju. Srušena je u Drugom svjetskom ratu, bombardovanjem savezničkih snaga 1944. godine. U haremu džamije nalazilo se mezarje u kome je pokopan poznati književnik Salih Gašević.⁸⁷

Haznadar Mehmed-agina džamija, podignuta je u 17. vijeku. Bila je to najveća džamija u Bijelom Polju. Zidana je kamenom a imala je drveni minaret. Bila je pokrivena ćeramidom. Na ulazu u džamiju postojao je natkriveni trijem na drvenim stubovima. Srušena je 1958. godine odlukom tadašnjih vlasti.⁸⁸

Džamija u Ivanju. Selo Ivanje smješteno je u dolini Ivanjske rijeke. U selu je bio centar džemata za Ivanje, Godijevo, Zminac, Jasen, Kostiće, Kaševare i Crnču. Džamija je podignuta u prvim godinama primanja islama u ovom kraju. Godina gradnje nije poznata.

Zidana je pritesanim kamenom, a pokrivena ćeramidom. Imala je drveni minaret. Pored džamije postojala je zgrada mekteba.

Džamija je zapaljena u Drugom svjetskom ratu 1943. godine. Danas su samo vidljivi temelji nekadašnje džamije.⁸⁹

⁸² J. Šaljić, *Osmanske džamije kao deo islamske baštine*, 116.

⁸³ M. Memić, *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*, 107.

⁸⁴ B. Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, 300.

⁸⁵ M. Lutovac, *Bihor i Korita*, 91; B. Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, 301; M. Memić, *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*, 107.

⁸⁶ B. Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, 302.

⁸⁷ *Isto*, 302.

⁸⁸ *Isto*, 303.

⁸⁹ *Isto*, 305.

Džamija u Zatonu. Podignuta je pred sam kraj osmanske vlasti u ovom kraju. Podigli su je Selim-beg i Osman-beg Hajdarpašić, koji su u posjedu imali čitavo selo Zaton. Džamija je zapaljena u Drugom svjetskom ratu, 1943. godine i nije više obnovljena.⁹⁰

Džamija u Hasanbegovića mahali (Šehovićima). Nije poznato kada je podignuta ni ko ju je podigao. Pošto se muslimansko stanovništvo iselilo iz ovog sela 1924. godine nakon stravičnog pokolja, džamija je uništena, a ostali su vakufi džamije. Nije više nikada obnovljena⁹¹.

Džamije u Tomaševu. Postojale su dvije džamije u okolini današnjeg Tomaševa. Nije poznato ko i kada ih je podigao. Nakon, pomenutih događaja iz 1924. godine obje su porušene i nijesu više obnovljane.⁹²

XV VIJEK				
Naziv džamije	Mjesto	Tip džamije	Godina izgradnje	Postojeća/ Porušena
Džamija u Bihor gradu	Bihor grad	Četvorovodni krov	Druga polovina XV vijeka	Porušena
Stara (Carska) džamija	Plav	Četvorovodni krov	1471.	Postojeća
XVII VIJEK				
Čekića džamija	Gusinje	Četvorovodni krov	1687.	Postojeća
Džamija u selu Bioča	Bioča (danas pripada opštini Bijelo Polje)	Džamija sa kupolom	Kraj XVI i početak XVII vijeka	Postojeća
Džamija u selu Raduliće	Radulići (danas pripada opštini Bijelo Polje)	Džamija sa kupolom	Početak XVII vijeka	Postojeća (porušena)
XVIII VIJEK				
Džamija u Gornjem Vusanju	Gusinje	Četvorovodni krov	1710.	Postojeća
Džamija sultana Ahmeda I	Gusinje	Četvorovodni krov	Prva polovina XVIII vijeka	Porušena
Džamija Čorovića u Loznoj	Lozna	Četvorovodni krov	Prva polovina XVIII vijeka	Postojeća
Džamija u Petnjici	Petnjica	Četvorovodni krov	Prva polovina XVIII vijeka	Postojeća
Mehmed Čorpašina džamija u selu Ivanje	Ivanje (Bijelo Polje)	Četvorovodni krov	Prva polovina XVIII vijeka	Postojeća

⁹⁰ B. Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, 307.

⁹¹ *Isto*, 308.

⁹² *Isto*, 309-310.

Džamija u selu Zatonu	Zaton (danas pripada opštini Bijelo Polje)	Četvorovodni krov	Sredinom XVIII vijeka	Postojeća
Vezirova džamija	Gusinje	Četvorovodni krov	1765.	Postojeća
Redžepagića džamija	Plav	Četvorovodni krov	1774.	Postojeća
Nizamska džamija u Turiji	Turija (Plav)	Četvorovodni krov	Prva polovina XVIII vijeka	Porušena
XIX VIJEK				
Džamija u Martinovićima	Martinovići (Gusinje)	Četvorovodni krov	1800.	Postojeća
Džamija u selu Gubavač	Gubavač (Bijelo Polje)	Četvorovodni krov	1829.	Postojeća
Džamija u Novšićima	Novšići (Plav)	Četvorovodni krov	1830.	Porušena
Đul-begova džamija	Gusinje	Četvorovodni krov	1833.	Porušena
Ali-begova džamija	Gusinje	Četvorovodni krov	1852.	Porušena
Džamija u Čosovićima	Čosovići (Gusinje)	Četvorovodni krov	1867.	Porušena
Džamija u Bistrici	Bistrica (Bijelo Polje)	Četvorovodni krov	Prva polovina XIX vijeka	Postojeća
Džamija u Sutivanu	Sutivan (Bijelo Polje)	Četvorovodni krov	1870.	Postojeća
Šabovića džamija u Plavu	Plav	Četvorovodni krov	1880.	Postojeća
Nova džamija (Džamija Radončića)	Gusinje	Džamija sa kupolom	1899.	Postojeća
XX VIJEK				
Carska – Sultanija džamija u Plavu	Plav	Džamija sa kupolom	1907.	Postojeća
Đonbalića džamija	Gusinje	Četvorovodni krov	1910.	Postojeća

Prilog 5. Tabela prikaz postojećih i porušenih džamija u Gornjem i Srednjem Polimlju.

Zaključak

Pet vjekova prisustva Osmanlija u Gornjem i Srednjem Polimlju ostavilo je neizbrisiv trag kako u vjerskoj strukturi stanovništva, tako i u bogatom orijentalnom nasljeđu u vidu spomenika materijalne kulture.

Broj džamija u određenoj oblasti Osmanskog carstva bio je istovremeno i pokazatelj značaja određene oblasti, odnosno grada. Područje Gornjeg i Srednjeg Polimlja, iako je palo pod osmansku vlast 1455. godine, u prva dva vijeka osmanske vladavine ovim prostorom, zadržalo je svoj raniji značaj. Ono je bilo raskrsnica važnog karavanskog puta koji je vodio od Kotora za Metohiju sa putem koji vodio dolinom Lima, a zatim preko Prokletija za Skadar. Zato su Osmanlije na ovom geografski malom prostoru izgradili pored utvrđenih gradova (Bihor) i niz novih varoši (Plav, Gusinje, Berane).

Što se tiče ove oblasti, u prvom periodu osmanske vlasti muslimansko stanovništvo bilo je malobrojno, i to što ga je bilo, to je uglavnom bila vojska u utvrđenjima. Za Bihor, najstarije osmansko utvrđenje u Polimlju nedostaju podaci o stanovništvu. Ali na osnovu podataka da je trg prerastao u kasabu, može se zaključiti da je ono raslo u toku druge polovine 15. i u 16. vijeku. Posadu Bihorske tvrđave 1530. godine sačinjavali su 24 mustahafiza, sa dizdarom Kasimom na čelu. Iako se zna kada su podignuti Plav i Gusinje, ne postaju statističko-demografski podaci kako su se razvijala ta gradska naselja. Jedino se može zaključiti da su ti novopodignuti gradovi bili važna strateška uporišta za osmansku vlast i vojsku. Zato su i prve džamije građene za potrebe vojske. Za sada je poznato da su u 15. vijeku podignute na ovom prostoru 2 džamije. Najstarija je Stara carska džamija u Plavu koja je izgrađena 1471. godine. Za džamiju u Bihoru nemamo podatke kada je tačno izgrađena ali se zna da je bila namijenjena za potrebe vojske. Pošto za većinu džamija nema podataka kada su građene posebno za one koje nijesu sačuvane tako za 16. vijek imamo jednu prazninu kao da nije na ovom prostoru podignuta samo jedna džamija i to se njena gradnja vezuje za kraj 16. i početak 17. vijeka. Međutim, ova činjenica se mora uzeti sa rezervom, jer moguće je da su upravo neke džamije za koje nema podataka podignute u 16. vijeku. Naime, kada se osmanska vlast učvrstila pored varoši džamije su počinju graditi i po selima. Uzevši u obzir i činjenicu da širenje islama uzima maha od druge polovine 16. vijeka, može se pretpostaviti da su neke od uništenih džamija u selima podignute u 16. vijeku. Na seoskom području Gornjeg i Srednjeg Polimlja primjećuje se da se broj džamija povećava u 18. i 19. vijeku, što nas navodi na zaključak da se broj muslimanskog stanovništva povećava. Džamije koje se počinju graditi od 17. vijeka gradili su uglavnom lokalne spahije ili bratstva i bile su prije svega mahalskog karaktera. Gradnja džamija uglavnom je vezana za periode političke stabilnosti i brojno povećanje muslimanskog stanovništva. Džamije su građene sve do pred sam kraj osmanske vladavine uprkos političkoj nestabilnosti u ovim krajevima jer one su osim vjerskih centara bile i duhovna sjedišta. Uz većinu njih su postojale medrese, ruždije i mektebi. Poslije

oslobađanja od osmanske vlasti, džamije u Gornjem i Srednjem Polimlju, kao i na čitavom prostoru Crne Gore našle su se na udaru nesavjesnih pojedinaca ili grupa a muslimansko stanovništvo masovno počinje da napušta ove krajeve. Razlozi su bili prije svega strah od odmazde koja je već uzimala maha i nasilnog pokrštanja. Ulaskom Crne Gore u sastav Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca, situacija se ne popravlja. Naprotiv, muslimansko stanovništvo bojalo se čak i isticanja svog identiteta a kamoli da je smjelo obnavljati porušene džamije. U toku Drugog svjetskog rata mnoge džamije su porušene. Period socijalizma takođe je bio poguban za muslimansko stanovništvo sve do 70-ih godina 20. vijeka kada se uočavaju neki pozitivni pomaci ali više deklarativno nego na djelu. Tako imamo neviđene primjere devastacije džamija 50-ih i 60-ih godina dvadestog vijeka. Carska (Abdul Hamida II) džamija u Plavu 1959. godine pretvorena u zatvor. Istina, neke su urušene usljed vremenskih neprilika jer njihov način gradnje nije odolio zubu vremena.

Džamije u Gornjem i Srednjem Polimlju uglavnom su gradili lokalni graditelji koji nijesu bili vični izgradnji masivnih džamija. Preovlađuju džamije sa četvorovodnim krovom, iako su među njima i tri sa sa kupolom. Prisutna su i atipična rešenja karakteristična samo za ovo podneblje. To su džamije od ćerpića sa mnogo drveta i drvenim minaretom. Ovakvih džamija ima i u Sjevernoj Bosni. Neke od postojećih džamija sa četvorovodnim krovom i danas imaju drveni minaret.

One i danas predstavljaju izuzetno vrijedno svjedočanstvo o jednoj velikoj istorijskoj epohi na ovom prostoru. Obzirom da je područje Gornjeg i Srednjeg Polimlja u geografskom pogledu mali prostor može se konstatovati da je broj izgrađenih džamija u osmanskom periodu na ovom prostoru bio veliki. Nažalost, veliki broj nije sačuvan, a one bi, danas, pored postojećih bile izuzetno kulturno-istorijsko nasleđe jedne velike istorijske epohe. Neke od njih su istina obnovljene, ali ima još onih koje su ruševinama i zapuštene posebno na seoskom području. Nadamo se da će i one biti obnovljene, jer jedan od pokazatelja progressa svakog društva je njegov odnos prema kulturnoj baštini.

Summary

Five centuries of Ottoman presence in Upper and Middle Polimlje left an indelible mark on both the religious structure of the population and the rich oriental heritage through monuments of material culture.

The number of mosques in some area of Ottoman Empire was at the same time a significant indicator of the importance of that area or town. Although the area of Upper and Middle Polimlje fell under Ottoman rule in 1455, it retained its former significance in the first two centuries of Ottoman rule. It was the crossroads of an important caravan road which led from Kotor to Metohija, with the road that led through the valley of Lim and then through Prokletije to Shkodra. That is why the Ottomans built a number of new towns

(Plav, Gusinje, Berane) in this geographically small area, in addition to fortified cities (Bihor).

As for this area, in the first period of Ottoman rule the Muslim population was not numerous and it consisted mostly of the army in the fortifications. For Bihor, the oldest Ottoman fortress in Polimlje, population data is missing. But based on the data that the square grew into a town, it can be concluded that it grew during the second half of the 15th and in the 16th century. The crew of the Bihor Fortress in 1530 consisted of 24 mustahfizs, led by Dizdar Kasim. Although we know when Plav and Gusinje were built, statistical and demographic data on how these urban settlements developed do not exist. It can only be concluded that these newly built towns were important strategic strongholds for the Ottoman government and army. That is why the first mosques were built for the needs of the army. For now, it is known that 2 mosques were built in this area in the 15th century. The oldest one is the Old Imperial Mosque in Plav, built in 1471. We do not have data on exactly when the mosque in Bihor was built, but we know that it was built for the needs of the army. Since there are no data on when most of the mosques were built, especially for those that have not been preserved, we have a gap for the 16th century, as if only one mosque was built in this area and its construction is related to the late 16th and early 17th century. However, this cannot be taken for granted, because it is possible that some mosques for which there are no information were built in the 16th century. Namely, when the Ottoman rule was more established in the 16th century, mosques began to be built in the villages as well. Taking into account the fact the spread of Islam has been gaining momentum since the second half of the 16th century, it can be assumed that some of the destroyed mosques in the villages were built in the 16th century. It was noticed that the number of mosques in the rural area of Upper and Middle Polimlje increased in the 18th and 19th century, which led us to the conclusion that the number of Muslims was increasing at the time. The mosques, which began to be built from the 17th century, were built mainly by the local spahis or brotherhoods and primarily had the mahala character. Building mosques was usually related to the periods of political stability and a large increase of the Muslim population. Despite the political instability in these areas, mosques were built until the very end of the Ottoman rule, because they were not only religious centers but also spiritual headquarters. There were madrasas, ruždijas and mektebs along with most of them. After the liberation from the Ottoman rule, the mosques in Upper and Middle Polimlje, as well as in the entire area of Montenegro, came under attack by unscrupulous individuals or groups and the Muslim population began to leave these areas. The main reasons were the fear of retaliation, that was already taking hold, and violent baptism. The entry of Montenegro into the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, did not improve the situation. On the contrary, the Muslim population was afraid to even mention their identity, let alone rebuild the destroyed mosques. Many mosques were destroyed during World War II. The period of socialism was also

disastrous for the Muslim population, until the 1970s when some positive developments were noticed, but more declaratively than in reality. Thus we have unprecedented examples of the devastation of mosques in the 1950s and 1960s. The Imperial (of Abdul Hamid II) mosque in Plav was turned into a prison in 1959. However, it is true that some mosques were destroyed due to the bad weather, since their way of construction could not withstand the ravages of time.

The mosques in Upper and Middle Polimlje were usually built by local builders who were not familiar with the construction of big mosques. Mosques with a hipped roof were the most common, although there were three mosques with a dome. There were some atypical solutions as well, characteristic only for this climate. These were mosques made of adobe with a lot of wood and a wooden minaret. Similar mosques can be found in Northern Bosnia as well. Some of the existing mosques with a hipped roof still have a wooden minaret.

Mosques represent an extremely valuable testimony of a great historical epoch in this area. Since the area of Upper and Middle Polimlje is geographically small, it can be concluded that the number of mosques built in this area during the Ottoman period was big. Unfortunately, a large number of mosques have not been preserved and today they would represent an exceptional cultural and historical testimony of a great historical epoch, together with the existing ones. It is true that some of them have been restored, but there are still others that are in ruins and neglected, especially in rural areas. We hope that they will be restored as well, because one of the indicators of progress of a society is its attitude towards cultural heritage.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Objavljeni izvori/Published sources:

1. Katić, Tatjana, (editor), *Opširni popis prizrenskog sandžaka iz 1571. godine*, Istorijski institut, Special edition, book 58, Belgrade 2010.
2. Kovačević, Ešref, (editor), Muhimme defteri, Dokumenti o našim krajevima, chapter in the book „Monumenta Turcica“, *Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia*, vol. III; „Muhimme defteri“, book I, issue 1, Orjentalni institut Sarajevo, Sarajevo 1985.
3. Rastoder, Šerbo *Turski (Osmanski) izvori za istoriju Crne Gore (1571-1697)*, book I, Vol. II, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica 2018.
4. Rastoder, Šerbo, (editor), *Turski (Osmanski) izvori za istoriju Crne Gore (1455-1570)*, book I, vol. I, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica 2018.
5. Šabanović, Hazim, *Krajište Isa-bega Ishakovića: Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, (translation and comments of text in Turkish), Orjentalni institut, Sarajevo 1964.
6. Vukčević, Božidar, *Izvodi iz deftera Škadarskog sandžaka iz 1485. i 1497*, traslation of chapter in Defteri i Registrimit tesanvarut te Shkoders i vitit 1485, vol I, Tirane 1974, author Selami Pulaha, Available: montenet.org/2001/defteri-html (accessed on: 24. 10. 2019).

Knjige/Books:

1. Agović, Bajro, *Džamije u Crnoj Gori, Almanah*, Podgorica 2011.
2. Andrijašević, M. Živko, Rastoder, Šerbo, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Centar za iseljenike Crne Gore, Podgorica 2006.
3. Bakić, Radovan, *Demografski razvitak sjeverne Crne Gore*, UNIREKS, Podgorica 1994.
4. Bećirbegović, Madžida, *Džamije sa drvenim munarom u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo 1990.
5. *Berane - Opšta monografija*, Opština Berane, Berane 2012.
6. Hadžić, Fatih, *Džamije u Južnom Sanžaku*, Merak, Novi Pazar 2012.
7. Hadžić, Fatih, *Džamije u Sandžaku*, Avlija, Rožaje 2014.
8. *Istorija Crne Gore*, book III, vol. I, Redakcija za istoriju Crne Gore, Titograd 1975.
9. Jagodić, Miloš, *Srpsko-albanski odnosi u Kosovskom vilajetu (1878-1912)*, Zavod za udžbenike, Beograd 2009.
10. Jovičević, Andrija, *Plavsko-gusinjska oblast; Polimlje, Velika, Šekular*, Srpska kraljevska akademija, Beograd 1921.
11. Memić, Mustafa, *Plav i Gusinje u prošlosti*, Veljko Vlahović, Belgrade 1989.
12. Memić, Mustafa „Bošnjaci (Muslimmani) Crne Gore“, *Almanah*, Podgorica 2003,
13. Rakočević, Batrić-Bačo, *Staro Bijelo Polje*, photo-monography, Skupština opštine Bijelo Polje, Bijelo Polje 1990.
14. Rice, Talbot, David, *Islamic Art*, translated by Ljiljana Vignjević-Stanić, Islamska umjetnost, Izdavački zavod Jugoslavija, Beograd 1986.
15. Spasojević, Vasilije, *Božiji hramovi na tlu Crne Gore*, Obod, Cetinje 2003.

Članci/Articles:

1. Defter za ovčarinu i torovinu od aprila za kazu Oblasti Trgovište kao obavezu koja pripada kazi Trgovište, edited and published by Hazim Šabanović, *Istorijski zapisi*, yr. XXII, book XXVI, Vol. 4, Titograd 1969, 585-617
2. Hadžibegić, Hamid, Zvanični podaci o stočnom fondu na području Novog Pazara, Trgovišta i Bihora iz 1585. godine, *Istorijski zapisi*, book XXVI, vol. 4, Titograd 1969, 585-617.
3. Ibrić, Sead, Osmanski natpis na džamiji u Petnjici, *Glasnik Bihora*, br. 2. JU Centar za kulturu, Petnjica 2017, 99-104.
4. Kujović, Dragana, *Tragovima orijentalnog kulturnog nasleđa u Crnoj Gori*, Internet document, Available: www.montenegrina.net/pages1/istorija/dokumenti (accessed on: 25. 10. 2019).
5. Lukić, Milica, Osmanske džamije Donjeg Polimlja, *Mileševski zapisi*, vol. 11, Proc. of international confrence: *Donje Polimlje: Istorija i tradicija*, december 11, 2015, Prijepolje 2015, 129-130.
6. Lutovac, Milisav, Bihor i Korita, antropogeografska istraživanja, *Naučno delo*, Belgrade 1967.
7. Marinković, Mirjana, Šaljić, Jovana, Islamska epigrafika na području Gornjeg Polimlja, *Mileševski zapisi*, vol. 7, Museum in Prijepolje, Prijepolje 2007.
8. Memić, Mustafa Pačariz, Jasmina, In Yearbook of Muslims in Europe, vol. 4, Leiden, *The Netherlands Brill*, https://doi.org/10.1163/9789004234499_032 (access 15. XII 2020).
9. Premović, Marijan, Geografski položaj i prirodne odlike crnogorskog Polimlja, *Matica*, vol. 70, Prijepolje 2017, 421-423.
10. Premović, Marijan, Rakočević Gordana, Srednjovjekovna utvrđenja u Polimlju u XIV i XV stoljeću, *ANNALES*, ser.hist.sociol. vol. 28, 2018.

11. Šaljić, Jovana, Islamske džamije kao deo islamske baštine Gornjeg Polimlja, *Mileševski zapisi*, Vol. 8, Muzej u Prijepolju, Prijepolje 2009, 110-116.
12. Temizer, Abidin *Karadağ'da Osmanlı Hâkimiyetine Dair Bir Layiha*, Almanah, br. 50, Podgorica 2011.
13. Temizer, Abidin, Aktivnosti Osmanske države u izgradnji Plava i Gusinja, *Almanah*, Vol. 55-56, Podgorica 2013, 456-459,
14. Tomović, Gordana, Pušica Slavoljub, Srednovjekovne putne stanice i konačišta u Polimlju, *Mileševski zapisi*, vol. 8, Muzej u Prijepolju, Prijepolje 2009.